

**DƏRBƏND ƏHALİSİNİN DEMOQRAFİK VƏ MİQRASIYA
PROSESLƏRİ (XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ)****A.A.HACIYEV*****Bakı Dövlət Universiteti***

Əhali problemlərinin araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də demoqrafik və miqrasiya proseslərinin tədqiq olunmasıdır. Demoqrafik proses əhalinin təbii hərəkəti, anlayışı olmaqla nikah, doğum, ölüm və əhalinin yeniləşməsi kimi mühüm göstəricilərin məcmusunu təşkil edir. Bu mühüm göstəricilərin öyrənilməsi hər hansı bir xalqın və yaxud bölgə əhalisinin artım səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, onun gəncələşməsi və yaxud tükənməsi imkanlarının ortaya çıxarılması üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Mənbələrdə əksini tapmış adda-budda, olduqca kəsad məlumatlardan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, XIX əsrin 60-cı illərinə qədər Dərbənd əhalisinin təbii hərəkəti prosesində əhalinin yeniləşməsinin azalması müşahidə olunmuşdur. 1824-cü ilə aid rəsmi məlumatına əsasən Dərbənd şəhərində yeni doğulanların ölənlərlə müqayisəsi 1-in $1\frac{7}{9}$ -yə (0,7) olan nisbətindədir. Həmin məlumata görə, əhalinin ümumi sayına nəzərən yeni doğulanlar 75-in 1-ə, ölənlər isə 44-ün 1-ə nisbətindədir (1). Dövlət məmuru bu proporsiyayı müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, əgər Dərbənd əhalisinin sayı başqa yerlərdən gələnlər hesabına artmazsa, onda 105 ildən sonra şəhər əhalisi tamamilə məhvə məhkum olacaqdır. Dərbənd şəhərində əhalinin təbii hərəkətində oxşar mənzərə XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində də qalmaqda davam edirdi. Belə ki, 1860-cı ildə Dərbənd şəhərində yeni doğulanların sayı 233, ölənlərin sayı 237, 1861-ci ildə müvafiq olaraq 249, 314, 1862-ci ildə isə 459, 607 nəfər təşkil etmişdi (2). Çox böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin 90-cı illərinə qədər mənbələrdə Dərbənd şəhərində yeni doğulanlar və ölənlər haqqında konkret rəqəmlər əldə etmək mümkün olmamışdır. Hətta 1886-cı il ailə siyahısı materiallarında da bu nisbəti əks etdirən məlumatlar qeydə alınmamışdır. 1886-cı il ailə siyahısı materiallarında Dərbənd şəhərində 2.617 ailənin yaşaması bir ailəyə 4,4 nəfərin, hər 100 nəfərə 56,3 kişi, 43,7 qadının və hər 100 kişiye 77,8 nəfər qadının düşdüyü göstərilmişdir ki, bu da əhalinin təbii hərəkətinin geniş təhlilinin aparılmasına imkan vermir (3). XIX əsrin 90-cı illəri və XX əsrin əvvəllərinə aid Dağıstan vilayəti qubernatorunun hesabatlarına əlavələr kimi nəşr olunan icmal materiallarında, 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma sənədlərində, Dağıstan vilayətinin yaddaş kitabçası və ünvan təqvimlərində Dərbənd şəhəri əhalisinin təbii hərəkəti haqqında konkret statistik rəqəmlər öz əksini tapmışdır. Qeyd edilən mənbələr əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl XIX əsrin əvvəllərində Dərbənd əhalisi haqqında baş vermiş demoqrafik proseslər haqqında ətraflı təsəvvür yaradır (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Dərbənd şəhər əhalisi içərisində demoqrafik proseslərə dair

	189	1896	1897	1898	1899	190	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1911
Nigahların sayı	256	259	218	261	253	286	311	239	309	278	275	301	221	294	290	331
Doğulanların sayı																
Nigahla doğulanlar																
kişi	-	162	169	172	253	263	345	349	352	362	383	394	387	390	442	485
	-	154	185	206	258	229	334	291	326	310	298	330	349	282	282	310
Cəmi	-	316	354	378	511	492	679	640	678	672	681	724	736	672	724	795
Nigahdan kənar doğulanlar																
kişi	-	1	1	-	2	-	4	6	3	5	4	1	1	8	10	13
qadın	-	1	2	3	2	2	3	7	6	6	2	3	4	8	5	4
cəmi	-	2	3	3	4	2	7	13	9	11	6	4	5	16	15	17
Doğulanların cəmi sayı	683	318	357	381	515	494	686	653	687	683	687	728	741	688	739	742
önlər																
kişi	-	145	146	294	265	238	261	257	319	263	336	345	316	360	400	294
qadın	-	131	410	282	173	221	178	182	227	185	235	235	243	234	208	207
cəmi	777	276	286	586	438	459	439	439	546	448	571	580	559	594	608	501
Əhalinin yeniləşməsi		+42	+71	-205	+77	+35	+214	+246	+141	+235	+116	+148	+182	+94	+131	+241

Cədvəldən görüldüyü kimi, XIX əsrin 90-cı illərinin ortalarına qədər Dərbənd şəhərində əhalinin təbii artım prosesində müşahidə olunan acınacaqlı mənzərə, yeni doğulanlara nisbətən ölənlərin sayının artıq olması müsbət istiqamətdə dəyişməyə başlamışdı. Bu proses 1898-ci il istisna olmaqla 1911-ci ilə qədər davam etmişdi. Maraqlıdır ki, əhalinin yeniləşməsi prosesində rekord göstərici 1901-ci ildə qeydə alınmışdı. Belə ki, 1901-ci ildə Dərbənd şəhərində yeni doğulanların sayı (686) ölənlərin sayından (439) 247 nəfər artıq olmuşdu. Bu dövrdə əhalinin yeniləşməsi istiqamətində mənfi sayda 1898-ci ildə qeydə alınmışdı. 1898-ci ildə Dərbənd şəhərində ölənlərin sayı (586) doğulanların sayından (381) 205 nəfər artıq olmuşdu. 1892-1911-ci illər arasında Dərbənddə rekord sayda nikah bağlanması (311) 1911-ci ildə, ən yüksək doğum göstəricisi (742) 1911-ci ildə, maksimum sayda ölüm halı isə (777) 1892-ci ildə qeydə alınmışdı. Çox maraqlıdır ki, bəhs edilən dövrdə (1897-1899-cu illər istisna olmaqla) Dərbənddə doğulanlar və ölənlər arasında kişilərin sayı qadınlara nisbətən xeyli yüksək olmuşdu.

1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma materiallarında Dərbənd şəhərində ailələrin say tərkibi, nikahlılıq səviyyəsi, boşanma halları və s. kimi demografik proseslər haqqında da diqqəti cəkmək məlumatlar öz əksini tapmışdır. Hesablamalar göstərir ki, 1897-ci ildə Dərbənddə qeydiyyatdan alınmış 2544 təsərrüfatın (ailənin) 297-si 2 nəfərdən, 383-ü 3 nəfərdən, 448-i 4 nəfərdən, 366-sı 5 nəfərdən, 772-si 6-10 nəfərdən, 94-ü 11 və daha artıq şəxslərdən ibarət olmuşdur (4). Görüldüyü kimi, Dərbənd əhalisi arasında çoxuşaqlılığa meyl daha güclü olmuşdu. Bu hal ənənəvi olaraq Dərbəndin müsəlman-azərbaycanlı əhalisi arasında daha geniş yayılmışdı. Ümumiyyətlə, Dərbənd əhalisi üçün, xüsusilə də müsəlman əhalisi üçün XIX-XX əsrin əvvəllərində ölüm faizi xeyli yüksək olmuşdur. Əhali arasında ölüm faizinin yüksək olması bir sıra sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi səbəblərlə və təbii fəlakətlərlə bağlı olmuşdur, Dərbənd əhalisi arasında ölüm faizinin yüksək olmasının əsas səbəblərindən biri müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin geniş yayılması ilə bağlı olmuşdur. Şəhərdə sanatoriya, səhiyyə xidmətlərinin bərhad vəziyyətdə olması yoluxucu xəstəliklərin Dərbəndin insan tələfatı ilə nəticələnirdi. Yoluxucu xəstəliklərin Dərbənd əhalisinə vurduğu zərəri təsəvvür etmək üçün bəzi faktları nəzərdən keçirək. 1814-cü il yanvarın 4-dən dekabr ayının 7-nə qədər Dərbənd şəhərində müxtəlif yoluxucu xəstəliklər nəticəsində dinc əhali arasında 423 nəfər Dərbənd qarnizonunun 18 nəfər aşağı rütbəli məmuru vəfat etmişdir (5). Mənbələrin məlumatına əsasən 1848-ci il aprelin 17-dən mayın 1-nə qədər xəstəliyə tutulmuş 94 nəfərdən 41-i, mayın 1-15-i arası xəstələnmiş 15 nəfərdən 8-i, 1-16 iyul arası xəstələnmiş 60 nəfərdən 11-i, 1-16 avqustda xəstələnmiş 15 nəfərdən 9-u, 16-20 avqustda xəstələnmiş 9 nəfərdən 6-sı dünyasını dəyişmişdi (5). Beləliklə, 1847-ci ildə təkə xolera xəstəliyindən Dərbənddə 75 nəfər insan vəfat etmişdir. Xolera xəstəliyi sonrakı illərdə də Dərbənd əhalisi arasında ciddi itkilərə səbəb olmuşdu.

Yoluxucu xəstəliklərlə yanaşı, Dərbənd əhalisi arasında ölüm faizinin yüksək olmasına müxtəlif təbii fəlakətlər də müəyyən təsir göstərmişdir. Mənbələrin məlumatına görə, 1833-cü ildə Dərbənd şəhərində dəhşətli aclıq baş vermişdi. Aclıq nəticəsində çoxlu ölüm hallarının olması haqqında məlumatlar verilsə də, konkret rəqəmlər göstərilməmişdir (5).

Əhali problemlərinin öyrənilməsində mühüm məsələlərdən biri də əhalinin yerdəyişməsi, miqrasiyasıdır. Tarixi qaynaqlarda Sasani imperatorları, Ərəb xəlifələri, Səfəvi hökmdarlarının Dərbənd keçidlərini qorumaq məqsədilə bura çoxlu sayda əhali köçürülmələri haqqında faktlar mövcuddur. Bu proses I Pyotrun Xəzər yürüşü dövründə, xanlıqlar çağında, hətta XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etsə də, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi genişmiqyaslı olmamışdır. Bunun əsas səbəbi XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərinin özünəməxsus xüsusiyyəti, onun qapalı şəhər xarakteri daşması ilə bağlı olmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərinə Rusiya imperiyasının digər quberniyalarında azsaylı olsa da əhali, xüsusilə də xristian və yəhudi mənşəli əhalinin miqrasiyası baş vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrə qədər Dərbənd şəhərində xristian mənşəli əhali (erməni, rus və s.) qeydə alınmamışdır. Dərbənddə xristian mənşəli əhalinin məskunlaşması I Pyotrun Xəzər sahil bölgələrə yürüşü dövrünə təsadüf edir. İşğal edilmiş bölgələrdə, o cümlədən Dərbənddə özünə sosial-etnik dayaq yaratmaq strategiyasında I Pyotr ermənilərə xüsusi önəm verirdi. I Pyotrun general Matyuşkinə ünvanladığı 4 oktyabr 1722-ci il tarixli təlimat və patriarx İsa, həmçinin bütün erməni xalqına göndərdiyi qramotada ermənilərin köçürüləcəyi Xəzərsahili vilayətlər arasında Dərbənd şəhərinin də adı çəkilirdi (5). Yaranmış tarixi şans əldən buraxmayan ermənilər 1724-cü ilin noyabr ayında Dərbəndə köçmək üçün Rusiya xarici işlər kollegiyasına müraciət etdilər. Müraciəti imzalayan Şamaxı sakini Pop Anton özü ilə bərabər Dərbəndə 50 erməni ailəsinin yerləşdirilməsini xahiş edirdi. Bu müraciətlə əlaqədar olaraq 1727-ci il 10 noyabr tarixli fərmanla Dərbəndin komendantı Yunger və general Matyuşkinə həmin ermənilərin şəhərin baş evlərində və həmçinin rusların əleyhdarları hesab edilən, şübhəli adamların evlərində yerləşdirilməsinə göstəriş verilmişdir. Rus səyyahı Qerberin məlumatına əsasən, artıq I Pyotrun hakimiyyətinin sonuna yaxın ermənilər Dərbəndin bütöv bir küçəsini zəbt etmişdilər (5). Pyotrun ölümü ermənilərin Dərbəndə köçməsinin qarşısını almışdı. 1727-ci ildə Polşada yaşayan ermənilər Dərbəndə köçmək üçün Rusiya hökumətinə müraciət etmiş və onlara müvafiq razılıq verilmişdi. 1723-cü ildə Osmanlı ordusu Gürcüstanı və indiki Ermənistan ərazisini ələ keçirən zaman yaşadıkları ərazini tərk edən 700 nəfərdən ibarət gürcü və ermənilər Gilana gəlmiş və 1730-cu ildə oradan Dərbəndə köçürülmüşdülər (6). Qraf Zubovun yürüşü zamanı xəyanət edərək ruslara satqıncılıq yolu ilə xidmət edən ermənilər Dərbəndin müsəlman əhalisinin qəzəbinə tuş gəlməkdən qorxaraq rus qoşunları Qafqazdan geri çağırıldıqdan sonra Dərbəndi tərk etmək qərarına gəlmişdilər. E.İ.Kozubskinin yazdığına görə, Dərbənd şəhəri və onun ətrafındakı 9 kənddə yaşayan 4000 nəfərdən çox əhalini əhatə edən 500 erməni ailəsi rus qoşunlarının mühafizəsi haqqında Rusiya ərazisinə köçmək üçün rəsmi müraciət etmişdilər (5). E.İ.Kozubskinin Dərbənddə yaşayan erməni əhalisinin sayı haqqında yazdığı məlumat real gerçəkliyə uyğun gəlmir. Belə ki, XVIII əsrin sonunda Dərbənd xanlığının əhalisi şəhər və ətraf kəndlər də daxil olmaqla 9-10 minə qədər olmuşdur. Həmin dövrdə Dərbənddə cəmi 60-100 erməni ailəsinin olması faktını digər rus müəllifləri də təsdiq edirdilər (1).

Ermənilərin Dərbənddən köçmək haqqında müraciətlərinə cavab olaraq qraf Qudoviçə ünvanlanmış 1 may 1797-ci il tarixli fərmanda er-

mənilerin Astarxan və Qızılyara köçürülməsi üçün lazımı tədbirlərin görülməsi tapşırılırdı. Çar hökumətinin 4 avqust 1798-ci il, 15 aprel və 28 oktyabr 1799-cu il tarixli fərmanları ilə Dərbəndi tərk edən ermənilər adambaşına 30 desyatın torpaqla təmin edilərək Qızılyar qəzasının 2, Mozdok və Georgiyevskinin 1 kəndində məskunlaşdırıldılar. Həmin fərmanlarda Dərbənd ermənilərinin bir hissəsinin müqəddəs Krest (xaç) şəhərinə də köçürülməsi nəzərdə tutulsa da, həmin şəhərə Dərbənddən cəmi 5 erməni (3 kişi, 2 qadın) köçmüşdü. 1806-cı ildə Dərbənd ruslar tərəfindən yenidən işğal edildikdən sonra Qızılyara köçürülmüş ermənilərin bir hissəsi yenidən Dərbəndə qayıtmağa başlamışdı. E.İ.Kozubskinin məlumatına əsasən, 1810-cu ildə Dərbənddə artıq 56 erməni var idi. Ermənilərin Dərbəndə köçürülməsi bütün XIX əsr boyu davam etmişdi. 1871-ci ildə İranda sənətkarlıqla məşğul olan 16 erməni Dərbəndə köçürülmüşdü (5). XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində ermənilərin kütləvi şəkildə Dərbəndə köçürülməsi qeydə alınmasa da, müxtəlif illərdə ayrı-ayrı erməni ailələrinin Dərbənddə məskunlaşması danılmaz bir faktdır.

Qədim dövrlərdən Dərbənd və ətraf ərazilərdə məskunlaşmış dağ yəhudilərinin bu və ya digər səbəblərlə bağlı yerdəyişməsi prosesi baş verirdi. Mənbələrin məlumatına görə, Qazıqumıq hakimi Surxay xan 1797-ci ildə öz düşməni Şeyxəli xanın mülklərinə hücum etmiş, Dərbənd şəhərini ələ keçirə bilməyə də şəhərdən 18 km cənubda yerləşən dağ yəhudilərinin məskunlaşdığı Abasova kəndini dağıtmış, bəzi məlumata əsasən 157 (5), digər məlumata görə isə 200-dən çox (6) kənd sakinini qətlə yetirmişdi. Bundan sonra Şeyxəli xan sağ qalmış, 150-yə yaxın yəhudini Dərbəndə köçürmüşdür (6). Dərbəndə köçürülmüş yəhudilər şəhərin o zaman hələ məskunlaşdırılmamış Dubara hissəsində yerləşdirilmiş və sonralar həmin hissə Yəhudi məhəlləsi kimi tanınmışdı. Dağ yəhudilərinin Dərbənddə məskunlaşması tarixi qədim dövrlərə gedib çıxsada, avropalı (rus) yəhudilərinin şəhərə gəlişi E.İ.Kozubskinin məlumatına görə XIX əsrin sonuna Dərbənddə balıqçılıq sənayesinin inkişafı dövrünə təsadüf edirdi (5). Yəhudilər ayrı-ayrı vilayət hakimlərinin təzyiqli və sıxıntılılarından xilas olmaq, sığınacaq əldə etmək məqsədilə də Dərbəndə gəlirdilər. Belə ki, 1857-ci ildə Qimeydi kəndinin hakimi tərəfindən sıxışdırılan Mədət Ananiya oğlu və İmanil Həlim oğlunun ailəsi Dərbəndə köçmüşdülər. Qazi Mollanın varisi Həməzət bəyin təzyiqlindən xilas olmaq üçün 1834-cü il iyul ayının 24-də Aser Sadıxov və Əhməd İmanquliyevin başçılığı altında 31 ailə Dərbəndə qayıtmışdı. Mənbələrin məlumatına əsasən, Aser Sadıxov 30 il, Əhməd İmanquliyev 15 il bundan əvvəl Dərbənddən Tarkov şamxallığına getmişdilər (5). Digər ərazilərdən əhalinin Dərbəndə köçməsi ilə yanaşı Dərbənd şəhərindən də əhalinin miqrasiyası haqqında məlumatlar vardır. Belə ki, 1877-ci ildə Osmanlı-Rusiya müharibəsinin başlanması İçkeriya və Auxda əhalisinin narazılığına səbəb olmuşdu. 1877-ci ilin avqustunda bu narazılıq ruslara qarşı üsyana çevrilmiş və üsyançılar sentyabrın 8-də rusların Kumix istehkamlarını dağıtdıqdan sonra Mehdinin başçılığı altında Dərbəndə hücumla başlamışdılar. Yaranmış təhlükə ilə əlaqədar olaraq rus hərbiçilərinin şəhəri tərk etməmək əmrinə rəğmən yüzlərlə ailə, xüsusilə də ermənilər və yəhudilər paroxodlarla Dərbəndi tərk etmişdilər. General Komarovun əmri ilə Bakıdan göndərilmiş xüsusi gəmi 26 hərbiçilərsini də Dərbənddən Həştərxana aparmışdır (5). Dərbənddə rus əhalisinin

məskunlaşması tarixi XVIII əsrdən başlasa da onların burada əsaslı şəkildə yerləşməsi 1806-cı ildən sonra Dərbəndin Rusiya tərəfindən qəti işğalından sonra başlanmışdır. İlk əvvəllər Dərbəndə rus hərbiçi və məmur ailəsi gəlsə də, sonralar dinc əhalinin miqrasiyası da başlanmış və bu proses XX əsrin əvvəllərinə qədər, hətta sovet hakimiyyəti dövründə də davam etmişdir. Dərbəndə köçürülmüş ruslar şəhərin rus məhəlləsində məskunlaşmışlar. E.İ.Kozubskinin XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində əhalinin Dərbənd şəhər icmasına qəbul edilməsi haqqındakı məlumatı miqrasiya prosesi haqqında müəyyən bilgi yaradılmasına xidmət edir. Müəllifin məlumatına görə, şəhər icmasına 1896-cı ildə 8 ailə başçısı qəbul edilmiş, 5-i çıxarılmış, 1897-ci ildə 7-si qəbul edilmiş, 1-i çıxarılmış, 1898-ci ildə 7-si qəbul edilmiş, 6-sı çıxarılmış, 1900-cü ildə 19-u qəbul edilmiş, 3-ü çıxarılmış, 1901-ci ildə 18-i qəbul edilmiş, 5-i çıxarılmış, 1902-ci ildə 17-si qəbul edilmiş, 6-sı çıxarılmışdı (5). 1903-cü ildə Dərbəndin şəhər əhalisi kateqoriyasına Dağıstan vilayətindən 26 yəhudi (14 kişi, 12 qadın), Yelizavetpol quberniyasından 21 erməni (13 kişi, 8 qadın), Kiyev quberniyasından 5 rus (3 kişi, 2 qadın), 1904-cü ildə Dağıstan vilayətindən 3 yəhudi (1 kişi, 2 qadın), Tersk vilayətindən 1 yəhudi kişi, Ryazan quberniyasından 5 rus (2 kişi, 3 qadın), Bakı quberniyasından 3 müsəlman kişi, 1905-ci ildə Voronej quberniyasından 5 rus (4 kişi, 1 qadın), Bakı quberniyasından 5 erməni (2 kişi, 3 qadın) qəbul edilmişdi (5). Dərbənd şəhər ictimai idarəsinin 1905-ci il 8 avqust tarixli iclasında artıq çoxdan Nitıq, Muqatır, Qmeydi, Marağa və Rukel kəndlərindən Dərbəndə köçmüş 126 dağ yəhudisinin yəhudi icmasına qəbul haqqında müraciətlərinə baxılması da Dərbəndə əhali axınının miqyası və etnik xarakteri haqqında təsəvvür yaradır (5). Dərbənd şəhəri əhalisinin say dinamikasında erməni, yəhudi və rus mənşəli əhalinin xüsusi çəkisini əks etdirən cədvəl (2) əhalinin miqrasiyası ilə bağlı müəyyən fikirlər söyləməyə imkan verir.

Cədvəl 2

Dərbənd şəhər əhalisi içərisində qeyri-müsəlmanların sayı

İllər	Ermənilər		Yəhudilər		Ruslar	
	Sayı	Əhalinin ümumi sayına nis. %	Sayı	Əhalinin ümumi sayına nis. %	Sayı	Əhalinin ümumi sayına nis. %
1824	239	2,1	444	4	-	-
1873	284	2,5	871	7,7	546	4,8
1897	621	4,2	2181	14,9	1092	7,5
1926	812	3,5	6597	28,6%	5499	23

Hesablamalar göstərir ki, Dərbənd şəhərinə erməni mənşəli əhalinin ən güclü miqrasiyası 1873-1897-ci illər arasında, yəhudi və rusların axınları isə 1897-1926-cı illər arasında baş vermişdi. Aydın məsələdir ki, 1897-1926-cı illər arasında Dərbənd şəhərində yəhudilərin təbii artım hesabına 3 dəfə, rusların isə 5 dəfə çoxalması qeyri-mümkündür. 1898-ci ildə Petrovsk-Dərbənd sərnixin qatarının işə düşməsi, 1900-cü ildə Dərbənd-Bakı dəmir yol xəttinin açılması və Petrovsk-Biləcəri dəmir yolunun birbaşa Rusiyanın bütün dəmir yolu xətlərinə qoşulması Dərbəndin sosial-iqtisadi inkişafına güclü təkan verdi. Bunun nəticəsində Dərbənddə bağçılıq, şərəbçilik, tərəvəzçiliyin inkişafı üçün yeni per-

spektivlər açıldı, balıqçılıq sənayesi sürətli inkişaf yoluna qədəm qoydu. Sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsi iş dalınca Dərbənd istiqamətində əhalinin miqrasiyasına böyük təsir göstərdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, XX əsrin əvvəllərində Dərbənddə müvəqqəti yaşayan əhalinin sayı xeyli artmışdı.

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, 1867-ci ilə qədər hərbi strateji xarakterli qapalı şəhər olduğu üçün Dərbənddə irimiqyaslı miqrasiya prosesi qeydə alınmamışdır. Rusiya hərbi nazirinin 31 oktyabr 1867-ci il tarixli fərmanı ilə Dərbənd qalası ləğv edildikdən (5) sonra, xüsusilə də XX əsrin əvvəllərində yuxarıda göstərilən iqtisadi faktorlarla bağlı Dərbənddə əhalinin miqrasiyası prosesi xeyli güclənmişdir.

QEYDLƏR:

1. Обозрение российских владений за Кавказом. СПб., 1836. с.151.
2. Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с.49.
3. Свод статических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Дагестанская область. Тифлис, 1890, с.1.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Дагестанская область. СПб, 1905, с.36.
5. Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906, с.154-155, 197, 181, 305, 306, 308, 185, 279, 455, 273.
6. Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 60, 180.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ И МИГРАЦИОННЫЕ ПРОБЛЕМЫ НАСЕЛЕНИЯ ДЕРБЕНТА (XIX - НАЧАЛО XX ВЕКОВ)

А.А.ГАДЖИЕВ

РЕЗЮМЕ

Важное значение в исследовании проблем населения имеет изучение демографических и миграционных проблем. Демографический процесс имеет понятие не только естественного передвижения населения, но и совокупность важных показателей бракосочетания, рождаемости, смертности и обновления населения.

До 60-х годов XIX века в процессе естественного передвижения Дербентского населения наблюдалось уменьшение обновления населения. До середины 90-х годов XIX века в городе Дербент жалкая картина наблюдавшегося естественного прироста населения стала изменяться в положительную сторону относительно преимущество смертности над рождаемостью.

Мы берём информацию о составе семьи, положении бракосочетаний, разводов и о других демографических процессах в этот период в городе Дербент из Всероссийской переписи населения 1897-го года. В XIX - начале XX веков показатели смертности Дербентского населения были слишком высокими. Причиной этого были болезни и природные бедствия.

В этот период также произошла миграция христианского и еврейского населения в город Дербент.

THE PROCESSES OF MIGRATION AND DEMOGRAPHY OF THE DERBEND POPULATION (XIX-XX CENTURY BEGINNING)

A.A.HAJIYEV

SUMMARY

One of the crucial factors in researching the population problems is researching demographic-migration processes. Demographic process includes in itself the population natural movement, development, birth, death rate, renewal of population.

In the 60s of XIX century in the natural process of Derbend population movement the renewal of the population was in decrease according to observations. In the 90s of XIX century relation between the death and birth rate got better.

We get information about marriage-divorce situation and statistics in this period from the Russian listing materials for 1897. For the end of XIX and beginning of XX century the death rate in Derbend was quite high. The supposed reasons for that are given as natural disasters and diseases.

At this period of time the migration of Christian and Jewish people took place.